

Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi / Journal of Mesned Divinity Researches
ISSN 1308-9684 | e-ISSN 2687-3605 | <https://dergipark.org.tr/mesned>
Cilt (Vol.) 11 Sayı (Issue 1) Güz - (Spring) 2020

ARAřTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

(Bu Makalenin intihal içermediđi benzerlik tarama programlarıyla teyit edilmiřtir. / The similarity that this article does not contain plagiarism, has been confirmed by plagiarism checker programs.)

Gönderim Tarihi: 20.04.2020 | Kabul Tarihi: 20.05.2020

Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı*

- Pain in the Grave as One of the Main Conflict Issues of Sects -

Mehmet KUBAT**

Atıf/Citation: Kubat, Mehmet. "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azabı/ The Pain in the Grave as One of the Main Conflict Issues of Sects". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/ Journal of Mesned Divinity Researches*, (Bahar 2020-1): 9-32.

Öz:

Akl yürütme veya beş duyu vasıtasıyla bilinemeyip yalnızca vahiy yoluyla sâbit olan gaybî konulardan biri de kabir azâbıdır. Kabir azâbı konusunda bazı âyetlerin işareti ve çeşitli hadislerin de beyanları söz konusudur. Bu âyet ve hadisler itikadî mezhepler tarafından farklı yorumlanarak farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Ehl-i Sünnet âlimleri, Fir'avun ve ona uyanların sabah akşam ateşe arz edildiğini, kıyamet gününde ise azâbın en şiddetlisine çarptırılacaklarını, münâfıkların iki defa azap gördükten sonra ayrıca büyük bir azâba da mâruz bırakılacağını, kâfirlere cehennemdeki büyük azaptan önce yakın bir azâbın da tattırılacağını bildiren âyetler ile Hz. Peygamber'in kabirde azap gören bazı kimselerin sesini işittiğine, kabir azâbından Allah'a sığındığına, cenaze namazını kıldırđı ölüyü kabir azâbından koruması için Allah'a dua ettiğine dair birçok hadisin kabir azâbının varlığına açık delil olduğunu kabul etmişlerdir. Öte yandan Hâriciler, Cehmiyye ve Râfızâ'nın kâhîr ekseriyyeti, Mu'tezile'den ise bazı âlimler, hesap ve mizandan önce görülecek azâbı akla aykırı bularak, kabir azâbına delâlet ettiği söylenen âyetlerin işaretini reddetmiş ve âhâd haber oldukları gerekçesiyle hadislerin beyanını da kabul etmemişlerdir. Günümüz İslâm dünyasında bu iki farklı görüşün de izdüşümleri mesabesinde olan oluşumlar bulunmaktadır. Bu çalışmada öncelikle itikadî fırkaların kabir azâbına dair ar-

* Bu çalışma yazarın Uluslararası İslâm ve Yorum III Sempozyumu'nda "Modern Bilim ve Kur'ân Âyetleri Bağlamında Düz Dünya Teorisinin Tutarsızlığı" (11-12 Nisan Malatya, 2019) başlığıyla sunduğu tebliğin ilave ve çıkarımlarla genişletilerek makale formatına dönüştürülmüş halidir.

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, mehmet.kubat@inonu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6729-7652.

10 • Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı

gümanları aktarılacak, daha sonra da yapılan bu yorumlardan hangisinin gerçeğe daha yakın olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kabir hayatı, Kabir Azâbı, Kabir Nimeti, Kabir Suali, Mezhepler.

Abstract:

One of the unseen conclusions that are not known through reasoning or five senses but only through revelation is the pain in the grave. There are signs of some verses about the pain in the grave, and statements of various hadiths. These verses and hadiths are interpreted differently by the sects. The Ahl al-Sunnah scholars said that the folly and the ones who followed him were offered to the fire in the morning and evening, and that on the Day of Resurrection they would be subjected to the most violent of the pain in the grave; with the verses reporting many hadiths about the Prophet's prayer to God for the protection of the which he had made for the funeral prayer were clear evidence for the existence of the pain in the grave. On the other hand, Kharijites, most of the scholars of Cahmiyya and Rafiza, and some of the scholars of Mu'tazila, disagreed with the rational mind to be seen before the account and the ground, rejecting the sign of the verses said to be attributed to the pain in the grave and they did not accept the declaration of the hadiths on the grounds that they are news. In today's Islamic world, these two different views have formations that are in the middle of their projections. In this study, first of all the arguments about the pain in the grave of the faithful shall be transferred and then it shall be tried to determine which of these interpretations are closer to the truth.

Key Words: : The Live In The Grave, Pain In The Grave, Blessing In The Grave, Interrogation In The Grave, Sects.

1. GİRİŞ

İslam'ın ilk döneminden bu yana itikadî mezhepler arasında tartışma konusu olan hususlardan biri de hiç kuşkusuz kabir azâbı meselesidir. Tartışmanın temel nedeni, kabir azâbı ile ilişkilendirilen nassların mezhep mensupları tarafından kendi mezhebî ilkeleri veya prensipleri doğrultusunda farklı yorumlanmasıdır.

Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi kaynaklarında kabir hayatı ile ilgili konular sem'iyât bahsinde incelenmiştir. Bu bahiste ölümden sonra dirilişin mâhiyeti nasıldır, kabirde hayat var mıdır, münker ve nekîr adlı melekler tarafından bir sorgu olacak mıdır, kabirde azap veya nimet var mıdır, azap veya nimet var ise kişinin bedeni mi ruhu mu veya her ikisi birlikte mi azâp görecektir yahut nimete uğratılacaktır, tüm bunlara inanmak imanın bir gereği midir?" gibi sorular tartışılmış ve bu sorulara mezhep mensupları tarafından cevaplar aranmıştır.¹

¹ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (Medine, 1410), 46; Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman b. Umeyre, (Beyrut, 1993), 47; Ebu'l-Hasan el-Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988), 732; Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, (Tunus, 1972), 202; Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b.

Hadis-i şeriflerde mü'min, kâfir yahut günahkâr olarak ölen kişilerin yeniden diriliş anına kadar karşı karşıya kalacakları durumlarla ilgili açık ne net açıklamalar yapılmakla birlikte bu nevi ayrıntılı bilgiler Kur'ân-ı Kerîm'de açık lafızlarla yer almadığı için berzah hayatının mahiyeti ve kabir ahvaline dair meseleler itikadî mezhepler arasında çeşitli tartışmalara konu olmuştur.²

İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu kâfirlerle âsi müminler için kabir azâbının vuku bulacağı görüşünde birleşmişlerdir. Nitekim İslâm ümmetinin kâhir ekseriyetini temsil eden Ehl-i Sünnet'in Selefiyye, Eş'ariyye ve Mâtüridiyye mezhepleri, ayrıca Mürcie'nin Kerrâmiyye kolu, kabir azâbı ve nimeti ile ilgili bazı âyetlerin işaretini ve çeşitli hadislerin de açık beyanlarının söz konusu olduğunu, bu nedenle kabir azâbının ve nimetinin varlığına inanmanın zorunlu olduğunu beyan etmişlerdir. Ancak Ehl-i bid'at sayılan mezheplerden Cehmiyye ve Râfıza'nın kâhir ekseriyeti; Mürcie ve Mu'tezile'den ise bazı âlimler, hesap ve Mîzan'dan önce görülecek azâbı akla aykırı bularak, kabir azâbına delâlet ettiği söylenen âyetlerin işaretini reddetmişlerdir. Ayrıca bu mezhep müntesipleri âhâd haber oldukları gerekçesiyle kabir azâbını haber veren hadislerin beyanını da kabul etmemişlerdir.³

Günümüz İslâm dünyasında bu iki farklı görüşün modern versiyonları yahut izdüşümleri mesabesinde olan oluşumlar bulunmaktadır. Ana bünye veya esas gövdeyi temsil eden Ehl-i Sünnet'in yolunu sürdürenler kabir azâbının vuku bulacağını kabul ederken, Cehmiyye, Râfıza ve Mu'tezile'den bazı âlimlerin bakış açısını benimseyen ve akılcı bir damar olarak tarihin hemen her döneminde varlığını sürdüren azınlıktaki diğer kesim ise aynı argümanları ileri sürerek kabir azâbının vuku bulmasını toptan reddetmektedirler.⁴

Hüseyin Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi* (İstanbul: Kayhan Yayınevi, 1980), 235; Nureddin es-Sâbûnî, *Matüridiyye Âkaidi: el-Bidâye fi usûli'd-dîn* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2012), 177; Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat* (Tekin Kitabevi, 2017), 37-38; Murat Akın, "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı", *Diyanet İlmî Dergi*, LIII/4 (2017), 153.

² Bkz. Buhârî, "Cenâiz", 82, 87; Müslim, "Cennet", 70; Müslim, "İman", 34; Ebû Dâvûd, "Tâharet", 26; Tirmizî, "Kıyâmet", 26; Krş Cüneyt Gökçe, "Berzâh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999), 5/525; Murat Kaya, "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 25 (2016), 160.

³ Nu'man b. Sabit Ebu Hanife, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 59, 76; el-Eş'arî, *el-İbâne*, 46; es-Sâbûnî, *Matüridiyye Âkaidi: el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, 2005; Yusuf Şevki Yavuz, "Azap", *Diyanet İslam Ansiklopedi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1991), 4: 303; Mehmet Ödemiş, "Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (27 Aralık 2017), 560.

⁴ Mehmet Okuyan, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyâmet-Âhiret Süreci*, (İstanbul, 2015), 17-657; Metin Özdemir, "Kabir Azâbı Tartışmasına Farklı Bir Bakış", *İslâmiyât Dergisi*, 5/3 (2002), 153-168.

Bu çalışmada öncelikle kabir, berzah ve bu anlama gelen diğer sözcüklerin anlam alanı tespit edilecek, daha sonra da itikadî fırkaların kabir azâbına yahut nimetine dair argümanları aktarılacak ve en nihayetinde yapılan bu yorumlardan hangisinin gerçeğe daha yakın olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

2. KABİR VE BERZAH SÖZCÜKLERİNİN ANLAM ALANLAR

2.1. Kabir (القبر)

Arapça'da "kabr: قبر" kelimesi, "ölünün gömüldüğü yer" anlamında kullanılır. Çoğulu "kubur: قبور" şeklinde gelir. Makber مقبر veya makbere مقبرة (çoğulu "mekâbir: مقابر") ise "kabrın bulunduğu yer" anlamında kullanılır.⁵

Türkçe'de kabir ile eş anlamlı olan "mezâr" kelimesi ise kelimenin kök anlamıyla da irtibatlı olarak özellikle ziyaret edilen önemli kişilerin kabirlerini (ziyaretgâh) ifade eder.⁶

"Kabr" kelimesi Kuran'da bir âyette "kabr"⁷ şeklinde tekil, bir âyette "mekâbir",⁸ diğer bütün kullanımlarında ise "kubûr"⁹ şeklinde çoğul olarak geçmektedir.

Hadislerde ise gerek kabrin yapısı, şekli ve kabir ziyaretine, gerekse de kabir suali ve azâbı gibi uhrevî hayatla ilgili açıklamalara yer verilmektedir.¹⁰

⁵ Râğib el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, (İstanbul, 1986), 549; Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîruzabâdî, *el-Kâmûs'l-Muhît*, (Beyrut, 1994), 590; Ebü'l-Fazl Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-'Arabi, 1417 1997); Kürşat Demirci, "Kabir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/33.

⁶ Demirci, "Kabir", 24/33.

⁷ Tevbe, 9/84.

⁸ Tekâsür, 102/2.

⁹ Krş. Hac, 22/7, Fâtır, 35/22, Mümtehine, 60/13, İnfitar, 82/4, Âdiyât, 100/9.

¹⁰ Bkz. Buhârî, Cenâiz, 82, 87; Müslim, Cennet, 70; Müslim, İman, 34; Ebû Dâvûd, Tâharet, 26; Tirmizî, Kıyâmet, 26; Krş. Demirci, "Kabir", 24/33.

2.2. Berzah (البرزخ)

Sözlükte “berzah: البرزخ” kelimesi “iki şey arasındaki engel ve sınır” manasına gelir. Eski bir coğrafî terim olarak *berzah*, “bir kara parçasının iki deniz arasında kalan dar kısmı” anlamında kullanılmıştır.¹¹

Dinî terim olarak *berzah* ise, ölümle başlayıp yeniden diriltilmeye (ba’s) kadar sürecek olan ara dönem, dünya ile âhiret arasındaki âlem ve kabir hayatı karşılığında kullanılır. Berzahın çoğulu olan berâzih le oluşan berâzihu’l-îmân terkibi, meşhur vesvese hadisinde şek ve yakın arasındaki mertebeleri ifade etmektedir.¹²

Berzah kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de toplam olarak üç yerde geçmektedir:

Berzâh kelimesi, “O, birinin suyu lezzetli ve tatlı, diğerininki tuzlu ve acı olan iki denizi salıverip aralarına da görünmez bir perde (berzah) ve karışmalarını önleyici bir engel koyandır”¹³ ve “(Suları acı ve tatlı olan) iki denizi salıvermiştir; birbirine kavuşuyorlar. (Fakat) aralarında bir engel (berzah) vardır, birbirine geçip karışmıyorlar”¹⁴ âyetlerinde Cenâb-ı Allah’ın yüce kudretinin bir delili olarak “tatlı ve tuzlu iki denizin birbirine karışmasını önleyen engel” anlamındadır.¹⁵

Berzâh sözcüğü, “Nihayet onlardan birine ölüm gelince, “Rabbim! Beni dünyaya geri gönderiniz ki, terk ettiğim dünyada sâlih bir amel yapayım” der. Hayır! Bu, sadece onun söylediği (boş) bir sözden ibarettir. Onların arkasında, tekrar dirilecekleri güne kadar (devam edecek, dönmelerine engel) bir perde (berzah) vardır.”¹⁶ âyetinde ise insanların ölümlerinden yeniden diriltilmelerine kadar sürecek olan ara dönemi hatırlatacak şekilde kullanılmıştır. Söz konusu âyette, ölümle yüz yüze gelen inançsızların pişmanlık duyarak hayatta iken yapmaya bir türlü yanaşmadıkları kulluk görevlerini yerine getirmek için dünyaya geri döndürülmeyi isteyecekleri, ancak bunun asla gerçekleşmeyecek bir talep olduğu bildirilmekte, onların bu son günleriyle âhiretin fiilen vuku bulması arasında bir berzah yani kabir hayatının mevcut olduğu beyan edilmektedir.¹⁷

¹¹ el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğarîbi’l-Kur’ân*, 56; Fîruzabâdî, *el-Kâmûs’l-Muhît*, 318; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “Berzah”, 3/8.

¹² el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğarîbi’l-Kur’ân*, 56; es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât* (Kahire, ts.), 44; Krş. Gökçe, “Berzâh”, 5/20.

¹³ Furkân, 25/53.

¹⁴ Rahmân, 55/19-20.

¹⁵ Krş. el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğarîbi’l-Kur’ân*, 56.

¹⁶ Mü’minûn, 23/99-100.

¹⁷ Gökçe, “Berzâh”, 5/20.

2.3. Kabir Anlamında Kullanılan Diğer Sözcükler

Kur'ân-ı Kerîm'de "kabir" ve "berzah" kelimelerinin dışında, "el-Cedes: الجدد"¹⁸ ve "el-Merkad: المرقد"¹⁹ kavramları da aynı anlamda kullanılmaktadır. Ayrıca Türkçemizde ziyaret edilen yer anlamında "mezar" ve bazı önemli zevatın kabri anlamında "meşhed" kelimeleri de "kabir" anlamında kullanılmaktadır.²⁰

3. KABİR AZÂBINI KABUL EDENLER VE DAYANDIKLARI DELİLLER

İslâm Ehl-i Sünnet âlimleri, inanmayanlarla bazı günahkâr müminler ve âsiler için kabir azâbının, itaatkâr müminler için de kabir nimetinin gerçekleşeceğini kabul etmişlerdir.²¹ Bu bağlamda Sünnî âlimler, kabir azâbının hak olduğunu, Münker ve Nekîr adlı iki meleğin kabirlerinde defnedilmiş olan kimselelere soru soracaklarını da kabul etmişlerdir. Ayrıca onlar kabirlerdeki cesetlere, dünyadaki amellerine göre acı veya huzur ve mutluluk hissedecek şekilde bir tür hayatın verilmesinin ve ölmüş bir canlının ikinci defa yaratılmasının aklen imkânsız olmadığını söylemişlerdir.²²

Ehl-i Sünnet'in ittifakla kabir azâbını inkâr ettiklerine dair ileri sürdükleri iddiaların aksine,²³ Mu'tezile âlimlerinin çoğunluğu da kabir azâbının varlığını kabul etmiştir. Nitekim Mu'tezile mensupları, kabir azâbı ile ilgili naslarda vârid olan hususlara iman edilmesi gerektiğini, bu nedenle kabir azâbına inan-

¹⁸ Yâsîn, 36/51.

¹⁹ Yâsîn, 36/52.

²⁰ Ebu Hanîfe, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 59, 76; el-Eş'arî, *el-İbâne*, 46; Ebu Mansur el-Mâturîdî, *Te'vilatül Kur'an*, İstanbul, 2008, 13: 21; Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Tabsîrâtü'l-Edille fî Usûlüddîn*, thk. Thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 2: 364-67; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 47; Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 316; Akın, "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı: Torment of the Grave According to Mutazila", 155.

²¹ Ebu Hanîfe, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 59-76; el-Eş'arî, *el-İbâne*, 46; Mâturîdî, *Te'vilatül Kur'an*, 13: 21; en-Neseî, *Tabsîrâtü'l-Edille fî Usûlüddîn*, 2: 364-367; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 47; Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 316; Akın, "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı", 155.

²² Krş. el-Eş'arî, *el-İbâne*, 62; Ebu Hanîfe, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 59, 76; Mâturîdî, *Te'vilatül Kur'an*, 12: 343; İrfan Abdulhamid, "Eş'arî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1995), 11/446.

²³ el-Eş'arî, *el-İbâne*, 46-215; en-Neseî, *Tabsîrâtü'l-Edille fî Usûlüddîn*, 66-67; Ebû Hâmid Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd*, thk. Âgah Çubukçu-Hüseyin Atay, (Ankara, 1962), 135; Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, thk. Muhammed Adnan Derviş, (Beyrut, 1993), 47; Ahmed b. Hasan b. Sinan Beyâzizâde, *el-Usûlu'l-Munîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. İlyas Çelebi (İstanbul: 1996, ts.), 129; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 235.

dıklarını açıkça dile getirmişleridir. Onlara göre kabir azâbı konusu, aklın alanına değil, naklin alanına giren bir husustur.²⁴ Bu nedenle nasslarda vârid olduğu şekliyle bu hususlara iman etmek gerekir. Meselâ Kâdî Abdulcebbar (ö.415/1024), kabir azâbı meselesinin; Sual, Münker-Nekîr, Mîzân ve Sırat gibi akılla anlaşılabilir ve sadece nakil ile bilinebilecek bir konu olduğunu söyler. O, bu konuyla ilgili gelen rivayetler de sahîh olduğundan, bu hususta nasslarda vârid olanı kabul etmenin en sağlam ve en tutarlı yol olduğunu belirtir.²⁵ Bu nedenle, ona göre, “انه لیسع فرع نعالهم: O (ölü), onların (dirilerin) ayak sesini duyar”²⁶ hadisinden yola çıkarak, ölüye azap edilmesinin hak olduğunu söyler.²⁷

Kâdî Abdulcebbar, sadece önceleri Mu'tezilî iken sonradan Mücebbire düşüncesini benimseyen Dırâr b. Amr (ö. 200/815)'dan kabir azâbını inkâr ettiğine dair bir rivâyetin kendilerine kadar ulaştığını, bunun dışında kabir azâbının vuku bulacağına dair ümmet arasında icmâ bulunduğunu belirtir. Ona göre Mu'tezile mensuplarının toptan kabir azâbını inkâr ettiği şeklindeki iddia, mülhid İbnu'r-Râvendî'nin iftirasından başka bir şey değildir ve gerçekleri aksettirmekten de uzaktır.²⁸

3.1. Kabir Azâbını Kabul Edenlerin Kur'ân'dan Delilleri

Kabir azâbını kabul eden âlimler, Kur'ân-ı Kerîm'den bu konuya delâlet eden birçok âyet olduğunu ileri sürmüşlerdir. Biz bu âyetler arasından yalnızca en çok delil gösterilen birkaçını aktaracak, daha sonra da söz konusu mezhep mensuplarının bu âyetleri nasıl yorumladıklarını tespit etmeye çalışacağız.²⁹

Örnek I

Mü'min, 40/46

Kabir azâbını kabul edenlerin Kur'ân-ı Kerîm'den dayandıkları delillerden biri, Fir'avun ve hanedânının fenâ hallerinin beyân edildiği şu âyettir:

²⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, 732.

²⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 202.

²⁶ Buharî'de geçen benzer bir rivâyet şöyledir: “انه لیسع خفق النعال: (Ölü), (dirilerin) ayak sesini işitir.” Buharî, “Cenâiz”, 68, (Krş. Buharî, *Câmiu's-Sahîh*, İstanbul, 1992, II: 92).

²⁷ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, 732.

²⁸ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, 730; Mehmet Kubat, “Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları”, *EKEV Akademi Dergisi* 9/25 (2005), 49-50; Ekrem Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 68-79.

²⁹ Krş. Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 315; Mehmet Kubat, *İslam'ın İlk Döneminde İtikâdi İhtilaflar ve Sebepleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, 1997) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)), 230-232.

النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ: *Onlar sabah ve akşam ateşe arz edilecekler. Kıyâmet koptuğu gün de, 'Firavun ve ailesini (kavmini) azâbın en şiddetlisine sokun' (denilecektir).*"³⁰

Başta İmam Buhârî (ö. 256/869)³¹ olmak üzere, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/936),³² Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1114),³³ Ebû Hâmid el-Gazzalî (ö. 505/1111),³⁴ Sa'duddîn et-Taftazanî (ö. 792/1390),³⁵ Seyyid Şerîf el-Cürcanî (ö. 816/1413)³⁶ ve Ebu'l-Yusr el-Pezdevî (ö. 493/1109)³⁷ gibi Ehl-i Sünnet âlimlerinin kâhir ekseriyeti bu âyeti kerîmede bildirilen "sabah ve akşam ateşe arz edilmiş'in, kabir âleminde olacağını ve bu âyetin açıkça kabir azâbına delâlet ettiğini belirtmişlerdir.³⁸

Ayrıca İslâm âlimlerinin cumhuru, bu âyeti kabir azâbının varlığının en önemli delillerinden biri olarak kabul etmişlerdir.³⁹

Örnek II

Tevbe, 9/101

Selefiyye, Mâtüridiyye ve Eş'ariyye mezheplerine mensup olan Ehl-i Sünnet âlimleri Tevbe Sûresi'nin 101. âyetini kabir azâbının varlığına delil saymışlardır. Âyette şöyle buyrulmaktadır:

“ وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ ”
Çevrenizdeki bedevîlerden birtakım münafiklar vardır. Medine halkından da münafiklıkta direnenler var ki sen onları bilmezsin. Biz onları biliriz. Onlara iki defa azap edeceğiz. Sonra da büyük bir azâba itileceklerdir.”⁴⁰

³⁰ Mü'min, 40/46.

³¹ Buhârî, *es-Sahîh*, 1/85.

³² el-Eş'arî, *el-İbâne*, 65.

³³ en-Nesefî, *Tabsîrâtü'l-Edille fî Usûlüddîn*, 2: 364-367.

³⁴ Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-İ'tikâd*, 371-372.

³⁵ Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, 160-161; Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 2: 162.

³⁶ es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkîf* (İstanbul, 1311), 3: 242.

³⁷ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 235.

³⁸ Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 2: 47; Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 316; Akın, "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı", 155.

³⁹ Krş. Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Kahire, 1987), 15: 318-319.

⁴⁰ Tevbe, 9/101.

Erken dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), bu âyette bahsedilen iki azaptan birinin dünyada, diğerinin de kabirde olacağını söylemiştir.⁴¹

Aynı şekilde âyette bahsedilen iki azaptan birinin dünyada, diğerinin de kabirde olacağı görüşünün İmam A'zam Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767) nakledildiğini söyleyen Cürcânî, "Kim, "Ben kabir azâbını kabul etmem" derse o, helâk olmuş habîs Cehmiyye tabakasındandır. Çünkü o bu âyeti inkâr etmiştir" der.⁴²

Yine İlk dönem müfessirlerinden biri olan İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), "âyetin, "... *Sonra da büyük bir azâba itileceklerdir*" kısmı, iki azâbın da Cehennem'e girmeden önce olacağına delâlet eder. En gâlip görüşe göre bu iki azaptan biri kabirde olacaktır"⁴³ diyerek âyetin kabir azâbının varlığına açık delillerden biri olduğunu kabul etmiştir.

Müfessir el-Kurtubî, âyetteki ikinci azaptan maksadın "kabir azâbı" olduğunu söylediğini,⁴⁴ Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) ise, hayatın dünya, kabir ve âhîret olmak üzere üç merteye olduğunu; buradaki ilk azâbın bütün kısımlarıyla dünya azâbını, ikinci azâbın kabir azâbını, büyük azâbın da âhîretteki azâbı ifade ettiğini söyler.⁴⁵

Görüldüğü üzere müfessirlerin kâhîr ekseriyeti, âyette sözü edilen birinci azâbın "dünyada uğranılan belâlar, hastalıklar, felâketler"; ikinci azâbın "kabir azâbı", üçüncü azâbın ise "âhîretteki azâp" olduğunu kabul etmişlerdir.⁴⁶

Örnek III

Tûr, 52/47

Yine kabir azâbını kabul edenler Tûr Sûresi'nin 52. âyetini de kabir azâbın varlığına delil saymışlardır.⁴⁷

⁴¹ Krş. Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, (Beyrut, ts.), 5: 387.

⁴² Ebû Bekir Abdülkâhîr b. Abdurrahman b. Muhammed Cürcânî, *Dercü'd-Dürrer fi Tefsîri'l-Âyi ve's-Süver*, thk. Velid b. Ahmed b. Sâlih el-Hüseyn-İyâd Abdüllatîf el-Kaysî, (Biritanya, 2008), 2: 916; Kaya, "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi", 172.

⁴³ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut, 2000), 16: 441-445; Kaya, "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi", 172.

⁴⁴ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 11: 241.

⁴⁵ Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, (Beyrut, ts.), 14: 138.

⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 8: 241; er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 16: 138; Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (İstanbul, ts.), 7: 45-65; Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri* (İstanbul, 1998), 3: 11-86.

⁴⁷ Krş. er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 28: 225; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7: 4565.

“وَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا عَذَابًا دُونَ ذَلِكَ“
dır.”⁴⁸

İbn Cerîr et-Taberî, âyette söz konusu edilen azâbın “kabir azâbı” olabileceği gibi, Kureyş müşriklerinin açlık ve musîbetle azâba dâçar olması da olabileceğini söylerken,⁴⁹ Beğavî, Berâ b. Azîp’ten âyetin “Zulmedenler için bundan ayrı bir azap daha vardır” kısmını “kabir azâbı” olarak tefsir ettiğini aktarır. Ayrıca el-Kurtubî ve el-Beğavî, sahâbeden İbn Abbas (r.a.)’ın da kabir azâbının varlığına bu âyeti delil gösterdiğini belirtmiştir.⁵⁰

Örnek IV

İsrâ, 17/75

إِذَا لَأَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيَاةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُكَ عَلَيْنَا نَصِيرًا“
Eğer bunu yapsaydın, sana hayatın acısını da iki kat olarak tattıracaktık; ölümün acısını da iki kat olarak tattıracaktık. Sonra kendine bize karşı hiçbir yardımcı da bulamayacaktım.”⁵¹

Ünlü Mu’tezilî müfessir ez-Zamahşerî, bu âyette iki azâbın ikişer kat verileceğinin söylendiğini ifade ederek sözü edilen iki azaptan birinin ölümdaki azap yani “Kabir Azâbı” olduğunu; ikincisinin ise âhiret hayatındaki azap yani “Cehennem Azâbı” olduğunu belirtir. Zamahşerî, “ضِعْفَ الْحَيَاةِ” ifadesinden maksadın dünya hayatının azâbı, “ضِعْفَ الْمَمَاتِ” ifadesinden kastın da ölümü takip eden “Kabir Azâbı” veya “Cehennem Azâbı” olabileceğini söyler.⁵²

⁴⁸ Tûr, 52/47.

⁴⁹ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*, 22: 486-488; Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, 182.

⁵⁰ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 17-78; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzîl fi Tefsiri'l-Kur'ân* (Riyad, 1997), 7: 394; Krş. Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, 183; Krş. Mahmud b. Ömer ez-Zamahşeri, *el-Keşşâf an Hakâiki Çavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekavîl fi Vücuhi't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn (Beyrut, 2002), 4: 404.

⁵¹ İsrâ, 17/75.

⁵² ez-Zamahşeri, *el-Keşşâf*, 2: 657-658.

Örnek V

Tâhâ, 20/124

Yine kabir azâbını kabul edenlerin Kur'ân'dan getirdikleri en güçlü delillerden biri Tâhâ Sûresi'nin 124. âyetidir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

“وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى: Her kim de benim zikrimden (Kur'ân'dan) yüz çevirirse, mutlaka ona (dünyada) dar ve sıkıntılı bir hayat vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşır ederiz.”⁵³

İlk müfessirler, âyetteki “مَعِيشَةً ضَنْكًا: Dar ve sıkıntılı bir hayat” ifadesini “kabir azâbı” şeklinde tefsir etmişlerdir. Mücâhid, “kabri ona daraltılır” şeklinde tefsir etmiştir. Müfessirlerin kâhîr ekseriyeti, bu âyette kabir azâbının kastedildiği hususunda ittifak etmişlerdir.⁵⁴

Örnek VI

Secde, 32/21

Kabir azâbını kabul eden âlimlerin görüşlerini kanıtlamak için Kur'ân'dan getirdikleri delillerden biri de Secde Sûresi'nin 21. âyetidir. Âyette Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

“وَلَنذِيقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَلِيمِ لَأَكْبِرَ لَهُمْ لَعْنَهُمْ يَرْجِعُونَ: En büyük azaptan önce, onlara mutlaka en yakın azaptan tattıracağız; olur ki (imâna) dönerler.”⁵⁵

Ehl-i Sünnet âlimleri, bu ve Kur'ân'da kabir azâbı ile ilişkilendirdikleri diğer âyetlere⁵⁶ dayanarak kabir azâbının hak olduğunu kabul etmişlerdir.⁵⁷

Kurtubî ve Zamaşerî, Mücâhid'in âyette geçen “en yakın azâbı”, “kabir azâbı” olarak tefsir ettiğini aktarırlar.⁵⁸ Aynı şekilde Berâ b. Âzîb'den de “en yakın azap”tan kastın “kabir azâbı” olduğuna dair bir rivâyet gelmiştir.⁵⁹

Örnek VII

⁵³ Tâhâ, 20/124.

⁵⁴ Krş. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V: 315-317; Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 11: 259.

⁵⁵ Secde, 32/21.

⁵⁶ Kabir azâbına delâlet eden diğer âyetler için bkz. Bakara, 2/28; Câsiye, 41/21-22; Nûh, 71/25 vb.

⁵⁷ Beyazîzâde, *el-Usûlu'l-Munîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 129.

⁵⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 14: 107; ez-Zamaşerî, *el-Keşşâf*, 3: 498; Krş. Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, 179.

⁵⁹ Ebu'l-Kâsım İbni'l-Hasen es-Sülemî ed-Dimeşkî İzzuddîn b. Abdusselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî (Beirut, 1983), 2: 553; Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, 179.

İbrahim, 14/27

Kabir azâbını kabul edenlerin dayandıkları delillerden bir diğeri ise İbrahim Sûresi'nin 27. âyetidir. Bu âyette Yüce Allah, “ *يَتَّبِعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي* ” *الحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الآخِرَةِ وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ*: Allah, iman edenleri hem dünyaya hayatında hem de âhirette sabit bir sözle sağlamlaştırır, zâlimleri ise saptırır. Ve Allah dileğini yapar”⁶⁰ buyurmuştur.

Bu âyetin kabir azâbı hakkında nâzil olduğu âlimler tarafından Hz. Peygamber (s.a.v.)'den aktarılan rivayetle delillendirilmiştir.⁶¹ Biz, bu rivayeti çalışmamızın ilerleyen kısmında kabir azâbını kabul edenlerin hadisten delilleri arasında zikredeceğiz.

Örnek VIII

Tekâsür, 102/3-5

Kabir azâbının olacağına inanan âlimler, Tekâsür sûresinde vârid olan “ *كَلَّا سَوْفَ نَعْلَمُونَ. ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ نَعْلَمُونَ. كَلَّا لَوْ نَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ* ” *Hayır! Yakında bileceksiniz. Hayır, hayır! Elbette yakında bileceksiniz Hayır! Keşke kesin bir bilgiyle bilmiş olsaydınız*”⁶² âyetlerinin de kabir azâbının vuku bulacağına delillerinden biri olduğunu iddia etmişlerdir. Bu âlimlere göre kıyâmetin kopacağına dair kuşku duyan ve bu hususta kesin bilgiye sahip olmadıklarını iddia edenlerin üzerlerine azap indiğinde tehdit edildikleri azap gerçekleşmiş olacak ve böylece onlar azâbın gerçekliğini yakînî bir bilgiyle öğrenmiş olacaklardır. Nitekim “ *كَلَّا سَوْفَ نَعْلَمُونَ* ” *Hayır! Yakında bileceksiniz*”⁶³ âyeti, onların ölüm anında azâbın gerçekliğini yakînî bir bilgiyle bilmelerine, “ *ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ نَعْلَمُونَ* ” *Hayır, hayır! Elbette yakında bileceksiniz*”⁶⁴ âyeti ise onların kabir anında azâbın gerçekliğini yakînî bir bilgiyle bilmelerine dairdir. Kaynaklarımızda Hz. Ali (r.a.)'den de buna benzer bir yorum aktarılmıştır. Nitekim Hz. Ali (r.a.), “Biz kabir azâbının varlığından şüphe etmekteydik. Sonunda bu sûre indi ve şüphemiz yok oldu” demiştir.⁶⁵

⁶⁰ İbrahim, 14/27.

⁶¹ Buhârî, 87; Krş. Murat Akın, “Mu'tezileye Göre Kabir Azâbı”, 156.

⁶² Tekâsür, 102/3-5.

⁶³ Tekâsür, 102/3.

⁶⁴ Tekâsür, 102/4.

⁶⁵ Mâturîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 17: 314.

3.2. Kabir Azâbını Kabul Edenlerin Sünnet'ten Delilleri

Kabir azâbını kabul edenler, âyetlerden daha çok Sünnet'ten açıkça kabir azâbının varlığına işaret eden hadislerden deliller getirmişlerdir. Bu rivayetlerin en çok delil getirilenlerinden bazılarını aktarmak istiyoruz:

Örnek I

Kabir azâbının vuku bulacağını savunanların görüşlerinin doğruluğuna Sünnet'ten getirdikleri delillerden biri Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, "Ölen kişi kabre konulduktan sonra iki melek tarafından sorguya çekilecektir" hadisidir.⁶⁶

Kabir azâbının vuku bulacağını savunan İslâm âlimleri, bu hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.)'in verdiği cevaptan hareketle kabirde bir sorgunun olduğunu kabul etmişlerdir.

Örnek II

Kabir azâbını kabul edenlerin görüşlerinin doğruluğuna dair getirdikleri hadislerden bir diğeri de şudur:

Rasûlullah (s.a.v.) "Mü'min kabrinde oturtulduğunda, ona melekler gelir. Sonra o mü'min, Allah'tan başka hiçbir ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Rasûlü olduğuna şehâdet eder. İşte bu hâl, Yüce Allah'ın şu sözünde bahsedilen durumdur" buyurmuş ve "Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sabit bir sözle sağlamlaştırır, zâlimleri ise saptırır. Ve Allah dilediğini yapar"⁶⁷ âyetini okumuştur.⁶⁸

Örnek III

Kabir azâbını kabul edenlerin dayandığı delillerden biri de Hz. Peygamber (s.a.v.)'den aktarılan şu hadistir:

"Kâfirlere ve bazı günahkâr mü'minlere kabir azâbı haktır. Kabir, iman eden ve sâlih amellerde bulunanlar için Cennet bahçelerinden bir bahçe, kâfirler için ise Cehennem çukurlarından bir çukurdur."⁶⁹

⁶⁶ Müslim, "Cennet", 70.

⁶⁷ İbrahim, 14/27.

⁶⁸ Buhârî, "Cenâiz", 87.

⁶⁹ Müslim, "İman", 34; Tirmizî, "Kıyâmet", 26.

Örnek IV

Kabir azâbının varlığına dair en çok kullanılan rivâyetlerden biri de şudur:

“Hz. Peygamber (s.a.v.) bir mezarlıktan geçerken, iki kabirdeki ölülerin bazı ufak şeylerden dolayı azâb çekmekte olduklarını gördü. Bu iki kabirdeki ölülerden biri hayatında koğuculuk yapıyor, diğeri ise idrardan sakınmıyordu. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.v.) yaş bir dal aldı, ortadan ikiye böldü ve her bir parçayı iki kabre de birer birer dikti. Bunu gören ashab niye böyle yaptığını sorduklarında, o (s.a.v.) şöyle buyurdu:

*“Bu iki dal kurumadığı müddetçe, o ikisinin çekmekte olduğu azâbın hafifletilmesi umulur.”*⁷⁰

Çok sayıda sahabî tarafından Hz. Peygamber (s.a.v.)’e nispet edilen ve muhtevasında mezarlara yaş hurma dalı dikilmek suretiyle kabir azâbının hafifletilmesi temennisi belirtilen hadisleri hem sened⁷¹ hem de metin⁷² yönünden detaylıca inceleyip kritize eden araştırmacılar, bu haberlerin sened sayısına göre meşhur hatta “ma’nen mütevâtir”e yakın olduğu kanaatine varmışlardır. İsnâdları bakımından sahîh olan bu hadislerin metin ve içerik bakımından da sahîh olduğu kanaatine varılmıştır.

Örnek V

Aktardığımız bu hadislerin dışında, kaynaklarımızda Hz. Peygamber (s.a.v.)’den kabir azâbının vuku bulacağına dair birçok rivâyet daha aktarılmıştır. Biz bu çalışmada tafsilata girmeden bu hadislerin belli başlılarına yalnızca işaret etmekle yetineceğiz. Bunlardan Yahudilerin kabirlerinde azap görmesi,⁷³ ümmetin kabirlerde imtihana tâbi olması,⁷⁴ dünyada yapılan sâlih amellerin kabirde insana yardımcı olması, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in kabir azâbından korunmak için öğrettiği dualar⁷⁵ ve yine kabir azâbının hafiflemesine vesile olacak ameller⁷⁶ gibi birçok rivâyet kabir azâbının varlığına delil olarak gösterilmiştir.⁷⁷

⁷⁰ Buhârî, “Cenâiz”, 82; Müslim, “İman”, 34; Ebû Dâvûd, “Tâharet”, 26.

⁷¹ Bkz. Veysel Özdemir, “Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin İsnadları Üzerine Bir İnceleme”, *EKEV Akademi Dergisi*, 18/59 (2014), 265-326.

⁷² Bkz. Veysel Özdemir, “Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2014), 556-114.

⁷³ Buhârî, “Cenâiz”, 88; Müslim, “Cennet”, 69.

⁷⁴ Müslim, “Cennet”, 67.

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI: 352.

⁷⁶ Buhârî, “Edeb”, 49.

4. KABİR AZÂBINI REDDEDENLER VE DAYANDIKLARI DELİLLER

Ehl-i Sünnet âlimleri toptan, Mürcie'nin Kerrâmiyye kolu ile Mu'tezile âlimlerinin çoğunluğu kabir azâbının varlığını kabul ederken; Hâricîlerin tamamı,⁷⁸ Cehmiyye,⁷⁹ Mu'tezile'den Dırâr b. Amr (ö. 200/815),⁸⁰ Mürcî olduğu iddia edilen Bişr el-Merîsî (ö. 210/835) ve Rafızîlerin ekserisi kabir azâbını inkâr etmişlerdir.⁸¹

Günümüz İslâm dünyasında tarihte kabir azâbını inkâr edenlerin izdüşümleri mesabesinde olan bazı çağdaş oluşumlar bulunmaktadır. Akılcı bir damar olarak tarihin hemen her döneminde varlığını sürdüren azınlıktaki bu kesim mensupları, Cehmiyye, Râfıza ve Mu'tezile'den bazı âlimlerin bakış açısını benimseyerek ve hemen hemen aynı argümanları ileri sürerek yalnızca hadislerde yer alıp Kur'ân'da açıkça olmadığı ve âhiretteki sorgulama ilkelerine de aykırı düştüğü gerekçesiyle kabir azâbının vuku bulmasını toptan reddetmektedirler.⁸²

4.1. Kabir Azâbını Reddedenlerin Kur'an'dan Dayandıkları Deliller

Tıpkı kabir azâbını kabul eden âlimler gibi, kabir azâbını reddedenler de Kur'ân âyetlerine dayanmışlardır. Onlar, görüşlerini izah sadedinde bazı âyetlerden deliller getirdiği gibi, azâbı kabul edenlerin delil olarak sunduğu âyetleri de kendi bakış açıları doğrultusunda te'vîl ederek kabir azâbının vuku bulmayacağını ileri sürmüşlerdir. Şimdi de kabir azâbını reddedenlerin görüşlerini desteklemek için en çok dayandıkları bir kaç âyetle konuyu vuzuha kavuşturmak istiyoruz:

⁷⁷ Kaya, "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi", 197.

⁷⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 4: 160-161; Yavuz, "Azap", 4/304.

⁷⁹ Beyazîzâde, *el-Usûlu'l-Munîfe*, 129.

⁸⁰ Kâdî Abdulcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 730; Krş. Kubat, "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları", 49-50.

⁸¹ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 235.

⁸² Krş. Okuyan, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyâmet-Âhiret Süreci*, 17-657; Özdemir, "Kabir Azâbı Tartışmasına Farklı Bir Bakış", 153-168.

Örnek I

Duhân, 44/56

Kabir azâbını inkâr edenler, Yüce Allah'ın Kur'an'da cennetteki mü'minlerin halini tasvir eden “لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ إِلَّا الْمَوْتَةَ الْأُولَىٰ وَوَقَّيَهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ”⁸³ Orada ilk ölümden başka ölüm tatmazlar. Allah onları Cehennem azâbından korumuştur”⁸³ âyetini delil getirerek, böylece kabir azâbının olmadığını ispatlama yoluna gitmişlerdir.

Kabir azâbını inkâr edenler, “geçmişteki ölümün gelecekte tadılması mümkün değildir. Eğer birinci ölümün tadılması gelecekte olsaydı, ikinci ölümlü de tadarlardı. O halde ilk ölümden başka bir ölüm yoktur ve insanlar bir kez ölür ve bir kez dirilirler. Bu da kabir azâbının olmadığına delildir” diyerek Kabir azâbının olmadığını belirtmişlerdir.⁸⁴

Örnek II

Sâffât, 37/58-59

Yine kabir azâbını inkâr edenler, cennettekilerin söylediği sözü hikâye eden “أَفَمَا نَحْنُ بِمَبْتَلِينَ. إِلَّا مَوْتَنَا الْأُولَىٰ وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ”⁸⁵ Biz dünyadaki ilk ölümümüzden başka bir daha ölmeyecek ve bir daha azap da çekmeyecek değil miyiz?”⁸⁵ âyetini delil getirerek “âyette birinci ölümden başka ölümün tadılmayacağı bildiriliyor; bu da dünyada tadılan ölüm olduğuna göre, kabirde hayat yoktur” iddiasında bulunmuşlardır.⁸⁶

Örnek III

Bakara, 2/28

Yine kabir azâbını inkâr edenlerin, yalnızca zâhirî mânasını alarak kendilerine delil getirdikleri âyetlerden biri de Bakara Sûresi'nin 28. âyetidir. Bu âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ أَمْوَانًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ”⁸⁷ Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz ki, siz ölü idiniz; O sizi diriltti. Sonra sizleri yine öldürecek, sonra sizleri diriltecek, sonra O'na döneceksiniz.”⁸⁷

⁸³ Duhân, 44/56.

⁸⁴ Bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 275-276; Krş. Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, 74.

⁸⁵ Sâffât, 37/58-59.

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 43; Krş. Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 402.

⁸⁷ Bakara, 2/28.

Kabir azâbını reddedenler, “iki hayat ve iki ölüm”den bahseden bu âyeti kendi görüşlerinin doğruluğuna delil saymışlardır. Onlara göre başlangıçta insanlar, cansız (ölü) nesnelere iken Yüce Allah hayat vermek suretiyle onları diriltmiştir. Sonra insanları öldürecek ve daha sonra da yeniden diriltecektir. Âyetlerde sözü edilen “iki hayat ve iki ölüm”den maksat budur.⁸⁸

Örnek IV

Mü'min, 40/11

Kabir azâbını inkâr edenlerin delil gösterdikleri bir diğer âyet, Mü'min sûresinde vârid olan “ *قَالُوا رَبَّنَا أَمَنَّاتُنَّ وَأَحْيَيْتَنَا فَأَعْرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ*: Onlar da şöyle derler: “Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin. Günahlarımızı itiraf edip kabulleniyoruz. Şimdi (bu ateşten) bir çıkış yolu var mı?”⁸⁹ âyetidir.

Kabir azâbını inkâr edenler, tıpkı Bakara sûresinin 28. âyetinde olduğu gibi “iki hayat ve iki ölüm”den bahseden bu âyeti de görüşlerinin doğruluğuna delil saymışlardır. Yukarıda vurguladığımız üzere, onlara göre başlangıçta insanlar, cansız (ölü) nesnelere iken Yüce Allah hayat vermek suretiyle onları diriltmiştir. Sonra insanları öldürecek ve daha sonra da yeniden diriltecektir. Âyetlerde sözü edilen “iki hayat ve iki ölüm”den maksat budur.⁹⁰ Kabir azâbının vuku bulmayacağını iddia edenlere göre şayet kabirde dirilme olsaydı üçüncü bir ölümden daha bahsedilmesi gerekirdi ki âyetlerde böyle bir ölümden söz edilmemektedir.⁹¹

Oysa kabir azâbının vuku bulacağını kabul edenler, bu âyetlerde bahsedilen ikinci ölümden sonra insanların berzahta yani kabirde olacağını ifade ederek, âyetlerin berzah/kabir hayatıyla alâkasına işaret etmiş ve iki hayattan bahsetmenin üçüncü hayatın olmamasını gerektirmediğini, nitekim bu âyetlerde zikri terkedilen kabirdeki diriltiilenin ayrıca zikredilmesinin gerekmediğini söylemişlerdir.⁹²

⁸⁸ Krş. Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 13: 21.

⁸⁹ Mü'min, 40/11.

⁹⁰ Krş. Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 13: 21.

⁹¹ Krş. Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 405.

⁹² Krş. Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 1: 249-250; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, 2: 140; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV: 166; Krş. Okuyan, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyâmet-Âhiret Süreci*, 259-265.

Örnek V

Fâtır, 35/22

“وما يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ” *Diriler ile ölümler bir olmaz. Allah dilediğine işittirir. Elbette sen kabirdekilere işittiremezsin.*⁹³

Bu âyette kabirdekilerin işitmeyecekleri haber verildiği için, kabir azâbını inkâr edenler, “eğer hayat sahibi olsalardı işitirlerdi” diyorlar. Oysa burada, dünyada geçerli olan tabiî yasalar gereği ölümlerin işitmesi mümkün olmadığı için, kalpleri ölü olan kâfirlerin hali, kabirdeki ölümlere benzetilmiştir.⁹⁴ Gerçekte âyette, kabirdekilerden söz etmemekte, aksine yaşayan ve fakat Hz. Peygamber (s.a.v.)’in tebliği karşısında kalpleri kör olan, hakka karşı sağır ve kör gibi davranan kâfirlerin durumundan bahsedilmektedir. Peygamber (s.a.v.)’in tebliğini, hakka karşı sağır ve kör gibi davrananların değil, ancak idrakleri, duyguları ve vicdanları hassas olan ve göğüsleri vicdanlarına bir mezar olamayan kimselerin anlayacağı⁹⁵ belirtilmektedir. Yüce Allah, Peygamberine, Nasıl ki, kabirdeki ölümler senin davetini işitip icabet edemezlerse, bu kâfirler de aynı onlar gibi icabet etmezler, bunların kalpleri ölmüştür diyor. Yoksa burada ölümlerin bir cansız madde gibi hiçbir şey duymayacakları anlatılmamaktadır.⁹⁶

Örnek VI

Mü’min, 40/11

Kabir azâbını inkâr edenler, “قَالُوا رَبَّنَا آمَنَّا اٰنْتَنَيْنِ وَاٰخِيٰتِنَا اٰنْتَنَيْنِ فَاَعْتَرَفْنَا بِذُنُوْبِنَا فَهَلْ اِلٰى خُرُوْجٍ مِّنْ سَبِيْلِ (Kâfirler) şöyle diyecekler: Ey Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin. Şimdi günahlarımızı anladık, fakat var mı (bu ateşten) çıkmaya bir yol?”⁹⁷ âyetini de kendi görüşlerine dayanak olarak göstererek, âyette varid olan “iki ölüm”den birinin insanın dünyaya gelmeden önceki durumu, “iki ölüm”den diğerrinin ise dünya hayatının sonunda bildiğimiz ölüm olduğunu iddia etmişlerdir. Âyetteki iki dirilme ile de biri dünyada, diğeri de mahşerde olan iki dirilmenin kastedildiğini ve kabirde dirilme olsaydı, dirilmelerin ve ölümlerin üç kere olması gerektiğini söylemişlerdir.⁹⁸

⁹³ Fâtır, 35/22.

⁹⁴ Taftazanî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, 2: 163.

⁹⁵ Krş. Ebu'l-A'lâ el-Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'ân*, Çev. Heyet, Beyan Yayınları, (İstanbul, 1986), 4: 554.

⁹⁶ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 405.

⁹⁷ Mü’min, 40/11.

⁹⁸ Krş. Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 405.

Diğer taraftan Ehl-i Sünnet âlimleri aynı âyeti kabir hayatının varlığına delil getirmiş ve âyetteki iki öldürme ve iki diriltmenin birinin dünyadaki, diğ-
ğinin de kabirdeki diriltme ve öldürme olduğunu belirtmişlerdir.⁹⁹ Çünkü
dünyaya gelişten önceki hale öldürme tâbiri kullanılmaz. Öldürme ancak bir
hayat vermeden sonra olur. Böyle olunca, eğer kabirde hayat kabul edilmeye-
cek olursa, âyetteki iki öldürmenin biri ne ile tefsir edilecektir? Biri dünyadaki
diriltme ve öldürme, diğeri de âhiretteki denilecekse, ikinci öldürme nerede
olacaktır?¹⁰⁰

Örnek VII

Yâsîn, 36/52

Kabir azâbını reddedenlerin dayandıkları delillerden biri de Yâsîn Sûre-
sî'nin 52. âyetidir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

“قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا. هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ”
Şöyle derler: “Vay ba-
şımıza gelene! Kim bizi diriltip mezarımızdan/uyuduğumuz yerden çıkardı? Bu, Rah-
man'ın vaad ettiği şeydir. Peygamberler doğru söylemişler.”

Kabir azâbını reddedenler, bu âyette geçen “مِنْ مَرْقَدِنَا: uyuduğumuz yer-
den” ifadesi sebebiyle, kabir azâbının olmadığını ileri sürmüşlerdir.¹⁰¹

Örnek VIII

Nahl, 16/21

Kabir azâbını inkâr edenlerin dayandıkları delillerden biri de “أَمْوَاتٌ غَيْرُ
أَحْيَاءٍ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ”¹⁰² Onlar diriler değil, ölülerdir. Ne zaman diriltileceklerini de
bilmezler”¹⁰² âyetidir. Bu iddia sahipleri, bu ve Kur'an'da vârid olan 50 civarında
âyetin öldükten sonra dirilişin yalnız âhirette olacağını açıkça ifade ettiğini, in-
sanlar öldükten sonra “kabirlerde” değil “kabirlerden” diriltileceklerini, bu nedenle
de kabir azâbının olmadığını iddia etmişlerdir.¹⁰³

⁹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4: 2611.

¹⁰⁰ Krş. Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, 405.

¹⁰¹ Krş. Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, 194.

¹⁰² Nahl, 16/21.

¹⁰³ Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyâmet-Âhiret Süreci*, 454-475.

4.2. Kabir Azâbını Reddedenlerin Hadislerden Dayandıkları Deliller

Hadis kaynaklarında kabir azâbının olmadığına dair her hangi bir hadis aktarılmamıştır. Konuya dair aktarılan rivâyetlerin tümü kabir azâbının vuku bulacağını bildirmiştir. Bu nedenle kabir azâbını reddedenler, görüşlerine dayanak olabilecek her hangi bir hadis rivayetine dayanmamışlardır. Bu görüş sahipleri, kabir azâbını haber veren hadisleri âhâd haber kategorisinde oldukları gerekçesiyle güvenilir bulmamış, bu rivayetlerin İsrailiyât kaynaklı bir etkileşime sahne olduklarını ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'i aşırı yüceltmenin bir sonucu olarak kaynaklarda yer aldıklarını¹⁰⁴ iddia etmişlerdir.

Oysa kabir azâbı hakkında âyetlere nazaran hadislerde daha açık, daha net ve daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Konuyla ilgili hadislerde belirtildiğine göre âsi mü'minlerle kâfirler kabir sıkması, meleklerce dövülerek işkenceye uğratılmaları ve cehennemdeki yerlerinin devamlı surette kendilerine gösterilmesi¹⁰⁵ şeklinde çeşitli şekillerde azaplara çarptırılacaklardır.¹⁰⁶

5. SONUÇ

Gerek Mezheplerin üzerinde ihtilaf ettiği ana konulardan biri kabir azâbı meselesidir. Kabir hayatının mahiyeti, kabirde sorguya çekilme, azap görme, mükâfatlanma, azap veya mükâfatın bedenî veya ruhî oluşu gibi konularda mezhepler değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu görüşleri kabir azabını kabul edenler ve kabir azabını reddedenler olmak üzere iki ana başlık altında toplamak mümkündür.

Ehl-i Sünnet ekollerinden Selefiyye, Eş'arîler, Mâturidîler; Mürcie'den Kerrâmiyye ve Mu'tezile âlimlerinin çoğunluğu, inanmayanlarla bazı günahkâr müminler ve âsiler için kabir azâbının, itaatkâr müminler için de kabir nimetinin vuku bulacağını kabul etmişlerdir. Hâriciler, Cehmiyye ve Rafızîlerin ekserisi, Mürcî olduğu iddia edilen Bişr el-Merîsî ve Mu'tezile'den Dırâr b. Amr ise kabir azâbını inkâr etmişlerdir. Günümüz İslâm dünyasında tarihteki bu iki farklı görüşün savunucuları olan çağdaş akımlar bulunmakta ve neredeyse aynı argümanlar veya aynı gerekçeler ileri sürerek kabir azâbı ve nimetini kabul veya reddetmektedirler.

¹⁰⁴ Okuyan, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyâmet-Âhiret Süreci*, 422.

¹⁰⁵ Bkz. Buhârî, "Cenâiz", 82, 87-91; Müslim, "Cennet", 68, 70; Tirmizî, "Cenâiz", 67.

¹⁰⁶ Krş. Yavuz, "Azap", 4: 303.

Tarihten günümüze kabir azâbının vuku bulacağını kabul edenler Kur'ân âyetleri ve hadislere dayanarak görüşlerini ispat etme yoluna gitmişlerdir. Bu görüşün savunucuları, kabir azâbı ve nimeti ile ilgili bazı âyetlerin işareti yanında çeşitli hadislerin de açık beyanlarının söz konusu olduğunu, bu nedenle kabir azâbının ve nimetinin varlığına inanmanın zorunlu olduğunu beyan etmişlerdir. Kabir azâbını reddedenler ise âhâd haber oldukları gerekçesiyle kabir konuya dair hadisleri reddedip yalnızca Kur'ân âyetlerine dayanmışlardır. Bu görüşün savunuları, kabir azâbıyla ilişkilendirilen âyetlerin hiçbirinin doğrudan kabir azâbı veya nimetinin vuku bulacağına delil sayılamayacağını, söz konusu âyetlerin önyargılı bir bakış açısıyla ve zorlama te'villerle ispatlanmaya çalışıldığını, bu nedenle de kabir azâbının olmadığını, azâbın kıyametin kopmasını müteakip gerçekleşecek olan hesaptan sonra olacağını iddia etmişlerdir.

Hem kabir azâbının vuku bulacağını savunanlar hem de kabir azâbını reddedenler görüşlerini izah sadedinde bazı âyetlerden deliller getirdikleri gibi, yine her iki kesim de delil olarak sundukları aynı âyetleri bu kez farklı yorumlayarak görüşlerini te'yid etmek istemişlerdir.

Bu makalede erken dönem müfessirlerin görüşleriyle birlikte konuyla ilgili nazar-ı dikkatlere sunduğumuz âyetlerin kabir azâbının vuku bulacağına doğrudan işaret ettiklerini tespit ettik. Aynı şekilde aktardığımız ve alanın uzmanı araştırmacılar tarafından "ma'nen mütavâtir" seviyesinde oldukları belirtilen sahih hadislerin de bu hususta açık beyanının olduğunu gördük.

Sonuç olarak, konuya dair aktardığımız âyet ve sahih hadislerin açık delâleti nedeniyle âhirette yeniden diriltilmeden (ba's ba'de'l-mevt) önce kabirde diriltilmenin, kabir sualinin, kabir nimetinin ve kabir azâbının vuku bulacağına kani olanların görüşlerinin daha güçlü ve daha tutarlı olduğunu söylemek mümkündür. Aynı şekilde âhirette yeniden diriltilmeden önce kabirde diriltilemeyi ve hesap ve mîzan'dan önce kabirde görülecek azâbı akla aykırı bularak âyetlerin açık işaretini hesaba katmayan, aynı şekilde âhâd haber oldukları gerekçesiyle kabir azâbı ve nimetinin vuku bulacağını haber veren "ma'nen mütevâtir" seviyesindeki hadislerin beyanını da güvenilir bulmayan, bu nedenle de kabir azâbını toptan reddedenlerin iddialarının ise tutarsız olduğunu söylemek mümkündür.

6. KAYNAKÇA

Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan el-Kâdî. *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988.

Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan el-Kâdî. *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtu'l-Mu'tezile*. Tunus, 1972.

30 • Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı

- Abdulhamid, İrfan. "Eş'arî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/444-447. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. İstanbul, 1992.
- Akın, Murat. "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı: Torment of the Grave According to Muta-zila". *Diyanet İlmî Dergi* LIII/4 (2017), 151-177.
- Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*. İstanbul, 1998.
- Beğâvî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *el-Meâlimü't-Tenzîl fi Tefsiri'l-Kur'ân*. Riyad, 1997.
- Beyâzizâde, Ahmed b. Hasan b. Sinan. *el-Uşûlu'l-Murîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*. thk. İlyas Çelebi. İstanbul: 1996, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl b İbrâhîm Cu'fî. *es-Sahîh*. Kahire: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1895.
- Cürcânî, Ebû Bekir Abdülkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed. *Dercü'd-Dürer fi Tefsiri'l-Âyi ve's-Süver*. thk. Velid b. Ahmed b. Sâlih el-Hüseyin-İyâd Abdüllatîf el-Kaysî, Biritanya, 2008.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rîfât*. Kahire, ts.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkîf*. İstanbul, 1311.
- Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Behram. *es-Sünen (Sünenü'd-Dârimî)*. İstanbul, 1992.
- Demirci, Kürşat. "Kabir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/33-35. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Hanife, Nu'man b. Sabit. *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 12. Basım, 2016.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul, ts.
- Enes b. Mâlik, *el-Muvatta*, İstanbul, 1992.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Medine, 1410.
- Fîruzabâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûs'l-Muhît*. Beyrut, 1994.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*. thk. Âgah Çubukçu-Hüseyin Atay. Ankara, 1962.
- Gökçe, Cüneyt. "Berzâh". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 5/525. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Harpûtî, Abdüllatîf Lütfî. *Tenkîhu'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm*. İstanbul, 1330.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. İstanbul, 1985.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî. *es-Sünen*. İstanbul, 1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1417/1997.
- İsfehânî, Râğîb. *el-Müfredât fi Çarîbi'l-Kur'ân*. İstanbul, 1986.

- İsferayînî, Ebû'l-Muzaffer. *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyizu'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l-Fraki'l-Hâlikîn*. Tah. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut, 1983.
- İzzuddîn b. Abdusselâm, Ebu'l-Kâsım İbnî'l-Hasen es-Sülemî ed-Dîmeşkî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî. Beyrut, 1983.
- Kaya, Murat. "Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi". *Usûl: İslam Araştırmaları*, 25 (2016), 159-204.
- Kubat, Mehmet. "İslam'ın İlk Döneminde İtikâdi İhtilaflar ve Sebepleri". (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Kubat, Mehmet. "Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları". *EKEV Akademi Dergisi*, 9/25 (2005), 25-52.
- Kubat, Mehmet. "İtikâdi Mezheplerin Kabir Azâbına Dair Nassları Yorumlama Biçimleri". *İslâm ve Yorum II*, İnönü Üniversitesi Yayınları, I/19-35, 2018.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire, 1987.
- Maturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. Tkh. Mustafa Yavuz-Murtaza Bedir-Ahmet Vanlıoğlu, Müraca: Bekir Topaloğlu, İstanbul, 2008.
- Mevdudî, Ebu'l-A'lâ. *Tefhimü'l-Kur'ân*. (Çev.: Heyet). İstanbul: Beyan Yayınları, 1986.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Beyrut, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi u's-Sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Nesaî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. İstanbul, 1992.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tabsîrâtü'l-Edille fi Usûlüddîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyâmet-Âhîret Süreci*. İstanbul, 2015.
- Ödemiş, Mehmet. "Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (27 Aralık 2017), 503-567.
- Özdemir, Metin. "Kabir Azâbı Tartışmasına Farklı Bir Bakış". *İslâmiyât Dergisi* 5/3 (2002), 153-168.
- Özdemir, Veysel. "Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin İsnadları Üzerine Bir İnceleme". *EKEV Akademi Dergisi* 18/59 (2014), 265-330.
- Özdemir, Veysel. "Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2014), 55-123.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980.
- Râzî, Fahreddîn. *et-Tefsîru'l-Kebîr*. Beyrut, 1981.
- Sâbûnî, Nureddin. *Matüridiye Âkaidi: el-Bidâye fi usûli'd-dîn*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.

32 • Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı

- Taberî, İbn Cerîr. *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut, 2000.
- Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Akâid*. thk. Muhammed Adnan Derviş. Beyrut, 1993.
- Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu'l-Mekâsîd*. thk. Abdurrahman b. Umeyre. Beyrut, 1993.
- Tirmîzî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sûre. *es-Sünen*. İstanbul, 1992.
- Toprak, Süleyman. *Ölümden Sonraki Hayat*. Konya, 1991.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/2 (2017), 68-79.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Azap". *Diyanet İslam Ansiklopedi*. 4/302-309. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Zamahşeri, Mahmud b. Ömer. *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyyûni'l-Ekavîl fi Vücuhi't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn. Beyrut, 2002.